

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

<https://doi.org/10.62837/2024.4.268>

MEHMAN HƏSƏNLI
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
mehman.hesen@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3036-2646>

BAŞQIRD YAZAR DENIS BÜLEKOVUN ROMANLARI ESTETİK DƏYİŞMƏ PARADİQMASINDA

Xülasə

1980-ci illər aparıcı türk xalqlarında olduğu kimi, başqırd ədəbiyyatında da dəyişmə, yeniləşmə prosesləri baş verməkdəydi. SSRİ-nin dağılma zərurəti bədii yaradıcılıqda milli məzmunun ifadəsi baxımından canlanmaya səbəb olmuşdur. Bu dövr başqırd ədəbiyyatının ən tanınmış yazıçılarından biri Denis Bülekov “Yad”, “Ömür təkdir” romanları ilə başqırd sosial romanının əsas təmsilçisi statusunu qazanmışdır. Məqalədə 1980-ci illərin ictimai hadisələri fonunda müəllifin romanlarında dəyişmə proseslərinin əksi tədqiqata cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: başqırd, ədəbiyyat, paradıqma, Denis Bülekov, roman

BASHKIR WRITER DENIS BÜLEKOV'S NOVELS IN THE PARADIGM OF AESTHETIC CHANGE SUMMARY

In the 1980s, as in the leading Turkic nations, the processes of change and renewal were taking place in Bashkir literature. The necessity of the collapse of the USSR has led to a revival in terms of the expression of national content in artistic creativity.

Denis Bülekov, one of the most famous writers of Bashkir literature, gained the status of the main representative of the Bashkir social novel with his novels *Alien* and *Life is single*. In the article, the reflection of the processes of change in the author's novels against the background of the social events of the 1980s was involved in the study.

Key words: Bashkir, literature, paradigm, Denis Bülekov, novel

Романы башкирского писателя Дениса Бюлекова в парадигме эстетических перемен Резюме

В 1980-е годы в башкирской литературе, как и у ведущих тюркских народов, происходили процессы изменения и обновления. Необходимость распада СССР привела к возрождению условий выражения национального содержания в художественном творчестве. В этот период Денис Бюлеков, один из самых известных писателей башкирской литературы, своими романами «Чужак», «Жизнь одна» приобрел статус главного представителя башкирского социального романа. В статье было задеено отражение процессов изменения романов автора на фоне общественных событий 1980-х годов.

Ключевые слова: башкир, литература, парадигма, Денис Бюлеков, роман.

Giriş. 1980-ci illərdə geniş mənada türk xalqlarında, xüsusən də sovet işğalına məruz qalan xalqların ədəbiyyatında milli oyanış prosesləri sürətlə getməkdə idi. İmperiya tərkibinə ayrıca dövlət subyekti kimi daxil olan xalqlarda və onların ədəbiyyatında gedən bu proseslə, digər türk xalqlarında (sonradan Rusiya Federasiyası tərkibində yaşayacaq olan) baş verənlər arasında müəyyən fərqlər var idi. SSRİ-nin dağılmasından sonra öz müstəqilliyini elan edən xalqlarda hədəf müstəqillik olduğu üçün milli mübarizənin konturları daha sərt və dərin olmuşdur. Digər xalqlarda bu proses milli maraqların ümumittifaq kontekstində qorunması şəklində özünü büruzə verməkdə idi. Bu baxımdan başqırd romanı və 1980-ci illərdə bu janrdə baş verən dəyişmə proseslərə bəyaz qeyd etdiyimiz xüsusi kontekstinə adekvat olmuşdur. 1980-ci illər başqırd romanında ciddi transformasiya prosesindən danışmaq çətindir. Yaranan yeni tarixi romanlarda başqırd milli varlığının qorunması, xüsusilə də əsrində birinci yarısında Stalin tərəfindən yürüdülmən siyasət tənqid edilsə də, ümumilikdə romanlarda rusların bölgəyə gəlişi təqdir edilmiş, başqırd milli varlığı uğrunda mübarizə bu təmas kontekstində təqdim edilmişdir.

Digər türk xalqlarında olduğu kimi, başqırd ədəbiyyatında, o cümlədən romanında sosial motiv aparıcılıq təşkil etmişdir. Sosialist realizmi prinsiplərinin bu dövr başqırd romanında öz mövqeyini qoruyub saxladığını müşahidə etmək mümkündür. Bu baxımdan tanınmış başqırd yazarı Denis Bülekovan yaradıcılığı fərqlənmişdir.

Əsas hissə. 1980-ci illər başqırd sosial romanının əsas yazarlarından biri Denis Bülekov olmuşdur. Onun qələmə aldığı “Yad”, “Ömür təkdir” romanları ilə bu dövr başqırd sosial romanının əsas təmsilçisi statusunu qazanmışdır. Başqırd ictimai-sosial həyatında fərqlənən, müxtəlif vaxtlarda dövlət vəzifələri daşıyan Denis Bülekovun yaradıcılığında, xüsusilə də 1980-ci illər kontekstində təhlilə cəlb etdiyimiz “Yad”, “Ömür təkdir” romanlarında müəllifin daşdığı statuslara uyğun olaraq tutduğu mövqeyin izlərini görə bilərik.

Müəllifin 1984-1987-ci illərdə qələmə aldığı “Yad” romanındakı yad anlayışı Alber Kamyünün romanındakı yadlaşma anlayışı ilə deyil, müstəqim mənada yadlığı

ifadə edən məfhumdur. Yəni romanda XX əsrdəki insana biganə münasibət ifadə edən yadlıq anlayışı motiv kimi istifadə edilməmişdir.

“Yad” romanı XX əsrin ikinci yarısındakı başqırd mühitini ifadə edən maraqlı nəsr nümunələrindən biridir. Mütləq qəhrəman axtarışı üzərinə fokuslanan romanda müəllifin dövrün ədəbi prinsiplərinə uyğun olaraq yaratdığı xarakterlər başqırd həyatını incəliklərinə qədər görüb təsvir etməyə imkan yaratmışdır. Romanın adındakı yadlıq anlayışı qeyd etdiyimiz müstəqim mənasıyla yanaşı baş verən hadisələrin fonunda həm də ironik mahiyyət də daşıyır. Belə ki, romanda kolxoz sədri Nurixanovun yad adlandırıdığı Yavbasarov, eləcə də Daşdəmir mahiyyət etibarilə müəllifin müsbət qəhrəman anlayışını ifadə edən obrazlardır. Dolayısı ilə, əsərdəki süjet xəttinin əsas qəhrəmanı olan Nurixanovun ziddiyyətləri fonunda onun yad adlandırıdığı elm adamı Yavbasarov düzlüyü, ədaləti təmsil edir. Romanda əsas süjet xətti Nurixanov adına kolxozun sədri olan Qılman Nurixanovla təyinatla bura göndərilmiş elmlər doktoru Xeyrulla Yavbasarov arasındakı ziddiyyət üzərində qurulmuşdur. Əsərin sonunda məlum olur ki, Nurixanovun yad adlandıraraq mübarizə apardığı Yavbasarov əslində onun uşaqlıqda itirdiyi doğma qardaşıdır. Nurixanovun rəhbərlik etdiyi və müharibə qəhrəmanı olan atasının adını daşıyan kolxoz öncül yerlərdən birini tutmaqdadır. Lakin müəllif bu inkişafın fonunda Nurixanovun şəxsi ziddiyyətlərini, fərd olaraq çatışmayan qüsurlarını oxuculara təqdim edir. Məlum olur ki, onun öncüllük uğrunda mübarizəsinin mahiyyətində xalq deyil, şəxsi maraqları dayanır. Onun medal sevgisi, öz heykəlinin ucaldılması uğrunda çalışmasının əsərdə qabardılması, romanda süjet xəttinin üzərində qurulan obrazı müəllifin mütləq qəhrəman olmaq imkanından məhrum edir. Beləliklə, ikinci bir xətt, Yavbasarov meydana çıxır. *“Yazıçı romanda ümumi olaraq sosial hadisələr kontekstində cəmiyyətdəki əxlaqi pozuntulara, yaradılmasına çalışılan sovet kimliyinin içindəki axsaqlıqlara, insanlar arasındakı münasibətlərdə ayrilik və çatışmazlıqlara toxunaraq xalqın gözündə yaratmaq istədiyi “ideal insan tipini” qəhrəmanları arasındakı toqquşma yolu ilə ortaya qoymuşdur”*(1, s.106).

Romanda ikinci dərəcəli çox sayda obrazlar olsa da, əsas plan Nurixanov-Yavbasarov üzərində qurulmuşdur. Əsərdə məqsəd kommunist ideologiyasına uyğun olaraq müsbət qəhrəman, dəyərlərə xidmət edən obrazı axtarır tapmaqdır. 1934-cü il SSRİ Yazıçılarının Birinci Qurultayında əsas ideya xətti müəyyən edilən sovet-bolşevik xəttinə görə ədəbiyyat ideologiyasının təbliği üçün vasitə rolunu oynamalıydı. Bu isə onun əlindən bütün azadlıqlarının alınması demək idi. Böyük ədəbiyyat bu ideologiya ilə razılaşma kontekstində yarana bilməzdi. Dünyadakı çox istiqamətli ədəbi axınlardan məhrum qalan imperiya ədəbiyyatı dar kontekstdə özünü ifadə etməyə məcbur edilmişdir. 1930-cu illərdən əsaslı şəkildə başlanan bu proses özündə repressiya kimi bir ağrını yaşayaraq 1950-ci illərin ortalarına qədər birmənalı şəkildə öz diqtəsini etmişdir. Stalinin ölümündən sonra yaranan nisbi yumşalma ədəbiyyatın ideoloji vasitə olmaq vəzifəsindən qismən azad olunmasına şərait yaratmışdır. *“Sosialist realizminin cəmiyyətin doqmatik dərkini ifadə edən və partiyalılıq prinsipinin tam üstünlüyünün təmin olunmasını ön mövqeyə çəkən siyasiləşmiş yaradıcılıq metoduna çevrilməsi, hakim ideoloji sistemin maraqlarına uyğun olsa da,*

onun yaradıcılıq prosesindəki rolunu azaltmışdır. Beləliklə, ölkədə stalinizmin aradan qaldırılmasından sonra sosialist realizminin tənəzzül dövrü başlanmışdır” (3, s.343).

Denis Bülekovun “Yad” romanı tam mənasıyla sosialist realizmi prinsipi ilə qələmə alınan roman nümunəsidir. Müəllif özünün ideal qəhrəmanını Yavbasarovun timsalında yaratsa da, bütün hadisələrin məhz Nurixanovun ətrafında dövr etməsi müəllifin zamana, cəmiyyətə olan tənqidi münasibətini ifadə edir. Yavbasarovun elm xadimi kimi gəldiyi Yüzşişmə kəndində ən nüfuzlu şəxs olan Nurixanova qarşı durması onun ideal qəhrəman kimi təsvirində ən ciddi amillər kimi çıxış edir. Buna qədər də müəllif onu dürüst, öz elmi prinsiplərindən dönməyən, ədalətli və hər hansı neqativ tərəfi olmayan obraz kimi oxuculara təqdim edir. Sovet ideologiyasının təbliğ etdiyi ideal kommunist cəmiyyətinin qurulması məsələsi romanda məhz Yavbasarovun şəxsinə və onun apardığı mübarizədə obrazlaşdırılmışdır.

Müharibə illərində itkin düşən qardaşı Yavbasarovla Nurixanov arasındakı kəskin fərqi göstərməklə müəllif şəxsiyyətin formalaşmasında cəmiyyətin, mühitin rolunu önə çəkmişdir. Yavbasarovun elm adamı kimi yüksək xidmətləri, insani keyfiyyətləri fonunda onun doğma qardaşı Nurixanovun yalnız şəxsi mənafeyi üçün çalışması, ən yaxınında olan insanlara belə dəyərsiz yanaşması arasında ziddiyyətin yaranma səbəbini müəllif məhz mühitlə, ideologiyayla izah etmişdir. Yavbasarov elmdə prinsiplilliyi ilə seçilir və bəzən də buna görə pis adam kimi təqdim edilir. *“Bu hadisədən sonra işlədiyi institutda bəzi adamlar Yavbasarova şübhəylə baxmağa başladı. Pis niyyətli, kimsəyə güzəşt etməyən biri kimi tanınırlar. Xeyrulla bununla bağlı bəzən bütün gecəni düşünürdü. Yaxşı olmaq istədik və bu vəziyyətə düşdük. Elmi dairələrin bəziləri boş vaxt keçirir. Maaşı gəlir, kağızlar yazılır, rəylər müsbət olaraq hazırlanır, amma kənd təsərrüfatına heç bir faydası yoxdur....” (2, s.257)*

Romanda Nurixanov-Yavbasarov xətti müəllifin qayəsini ifadə edən əsas xətt olsa da, bununla birlikdə sadə başqırd insanının hiss və duyğularını, xarakterini ifadə edən obrazlar da vardır. Mevsilə-Daşdəmir-Zəfər üçlüyü bu baxımdan müəllifin yaratdığı çox uğurlu bir kontekstdir. Mevsilə Aknögüş adlanan yerdə, xalqın “Kürəkən daşı” adlandırdığı və haqqında əfsanələr uydurduğu bulağın başında gördüyü Daşdəmirə vurulur. Müharibəyə yollanan (Əfqan müharibəsi) və haqqında ölüm xəbəri gələn Daşdəmiri inanımını itirmədən daşın dibində gözləyir. Zəfərin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, Mevsilə sonunacan sadıq qalır və günün birində Daşdəmir geri qaydır.

Denis Bülekovun “Yad” romanı XX əsrin ikinci yarısında başqırd həyatını, onun milli-etnoqrafik xüsusiyyətlərini göstərən uğurlu roman nümunələrindən biridir.

Denis Bülekovun bu zaman kəsimində yazdığı ikinci romanı “Ömür təkdir” (əsər 1992-ci ildə nəşr olunsada, romanda 1990-cı ildə tamamlandığı qeyd olunmuşdur) romanı avtobioqrafik səciyyə daşıyaraq, daha çox müəllifin şəxsi düşüncələrini, yaşantılarını və zamana baxışını ifadə edən nəsr nümunəsidir. Denis Bülekovun da deputat seçildiyini nəzərə alsaq, romanın qəhrəmanı Arınbasarovun

müəyyən mənada müəllifin prototipi olması qənaətinə gəlmək mümkündür. “Ömür təkdir” romanı 1980-ci illər sovet imperiyasında baş verən prosesləri, çaşqınlığı, seçim qarşısında qalan cəmiyyəti təsvir edən nəsr nümunəsidir. İmperiyanın dağılma və çökmə prosesində yaranan çaşqınlığı təkcə başqırd ədəbiyyatında deyil, ümumilikdə türk xalqları nəsrində də izləmək mümkündür.

Lakin bu nəsr əsərləri içərisində Denis Bülekovun “Ömür təkdir” romanı çökməkdə olan imperiyanın siyasi ab-havasını geniş epik lövhələrlə əks etdirən dəyərli nəsr nümunəsi kimi başqırd ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutur.

“Ömür təkdir” romanı Denis Bülekovun hekayə və povest yaradıcılığının, eləcə də, “Yad” romanının ümumiləşdirilmiş yekunu, yeni dövrə qədəm qoyan başqırd nəsrinin manifestidir. “Ömür təkdir” təkcə avtobioqrafik səciyyəsi ilə yazıcının özünün deyil, ümumilikdə başqırd romançılığında ədəbi hadisə sayıla bilər.

Romanda Arınbasarov müəllifin özünün prototipi kimi çıxış etməklə keçid dövrünün ən müxtəlif məsələlərinə münasibət onun timsalında olunmuşdur. Arınbasarovun deputatlığa namizədliyi ilə Denis Bülekovun özünün deputat olması arasındakı eynilik qeyd etdiyimiz avtobioqrafikliyi isbat edən əsas amildir.

Sovet imperiyası tərkibində yaşayan və ya yaşamağa məcbur olan türk xalqlarının ədəbiyyatında, xüsusən bizim təhlilə cəlb etdiyimiz romanında dəyişikliyin, transformasiyanın əsasında heç şübhəsiz ki, ictimai-siyasi proseslər dururdu. Yenidənqurma adı ilə başlanan və əslində SSRİ-nin çöküşünün labüdlüyünü ortaya qoyan proses özü ilə birlikdə yeni nəsrin yaranmasını şərtləndirirdi. Qeyd etdiyimiz kimi, imperiyanın tərkibinə müstəqil subyekt kimi daxil olan ölkələrin nəsrində bu proses daha aydın izlərlə ifadə olunurdu. Müstəqillik uğrunda mübarizənin konturları hələ 1980-ci illərin başlanğıcında aparıcı türk xalqlarının romanında öz ifadəsini tapmaqda idi. Müstəqil subyekt olmayan türk xalqlarında isə məlum prosesdə özünüifadə milli tarixi yaddaşın bərpası, kimlik uğrunda mübarizədə yaranacaq yeni böyük dövlətin daxilində demokratiya uğrunda mücadilə amillərinin üzərində qurulurdu. Bu baxımdan yanaşdıqda Denis Bülekovun “Ömür təkdir” romanı dağılmaqda olan imperiyanın meydana çıxardığı suallara aydınlıq gətirir və başqırd romanının bu dövrdə məzmunca transformasiyasını göstərən əsas nəsr nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir.

Romanda Arınbasarovun timsalında öz vətəninə sevin, onun yüksəlişi, problemlərinin həlli üçün çalışan ziyalı obrazı yaradılmışdır. Onun deputatlığa namizəd olması düşüncələrini ictimai-siyasi istiqamətə yönəlmiş, müəllif bunun vasitəsilə dövrün bir sıra problemlərinə diqqəti cəlb etmişdir. İmperiyanın öz zərərli fəaliyyətlərini məhz bölgələrdə icra etməsi faktı məlumdur. Çingiz Aytmatov “Gün var əsrə bərabər” romanında Ana-beyit məzarlığının kosmik stansiya üçün ərazi seçilməsinə Yedigeyin diliylə sərt münasibətini ifadə etmişdir. “Ömür təkdir” romanında Arınbasarov məhz nüvə araşdırmalarının Başqırdıstanda aparılmasına qarşı çıxır.

Başqırd romanında milli özünüdərk prosesləri bədii ədəbiyyatda tarixi romanların sayəsində güclənməyə başlayır. Bu prosesin əsas başlanğıc nöqtəsini məhz 1980-ci illər təşkil etməkdə idi. Bu illərdən başlayaraq başqırd tarixi romanı

xalqın minilliklər boyu yaşatdığı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən, xüsusilə dastan, əfsanə, rəvayət və digər folklor nümunələrindən yaradıcılıqla bəhrələnir və bu əsərlər başqırd ədəbiyyatının əsas simasını müəyyən etməyə başlayır. *“Bu romanlar xalqın yaddaşında dərin iz qoymuş epoxaların əsas konfliktləri üzərində qurulub. Təkcə faktiki, tarixi və arxiv materiallarının deyil, həm də xalqın folklorunun, adət-ənənələrinin, rituallarının, müəyyən bir dövrün dilinin, etnoqrafiyasının, adları çəkilən dövrün coğrafi və etnik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi bu tarixi romanların xarakterik xüsusiyyətləridir. Bu əsərlər xronoloji olaraq təkcə yaxın dövrlərin deyil, həm də daha çağların hadisələrini əhatə edir”*(4, s.1110).

Nəticə. 1980-ci illərdə Başqırd romanında da yeniləşmə, milli özünüdərk prosesləri getmişdir. İmperiyanın dağılma zərurətindən yaranan çalxalanma geniş mənada humanitar düşüncəyə öz təsirini göstərməkdə idi. Sosial motivlərin aparıcılıq təşkil etdiyi başqırd romanında 1980-ci illərdə tənqidi motivlər (Benis Bülekovan “Yad”, “Ömür təkdir”), milli tarixi yaddaşın bərpası (Vürey Morqun “Qızıl quşu qanadları”) prosesləri uğurla getmişdir.

Ədəbiyyat

1. Ayşe Şener. Başkurt yazar Dinis Bülekov'un Yabancı romanında İdealize Edilmiş kahramanlar: Gilman Nurihanov ve Heyrulla Yavbasarov. Türk Bitik – Türklük Araştırmaları dergisi, 2017, s.99-125
2. Dinis Bülekov. Yabancı. Ankara, Bengü yayınları, 2012, 339 s., s.257
3. İsa Həbibbəyli. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. Bakı, Elm, 2019, 448 s., s.343
4. З. А. Алибаев. ГОРИЗОНТЫ БАШКИРСКОГО ИСТОРИЧЕСКОГО РОМАНА. ФИЛОЛОГИЯ и ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ. Вестник Башкирского университета. 2011. Т. 16. №3(1). С1110-1113, С.1110

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İsmixan Osmanlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**